

Uluslararası Hukukta İnsanlığın Ortak Kaygısı Kavramı

Dr. Öğr. Üyesi Ali Kerem KAYHAN*

Öz: İnsanlığın ortak kaygısı, uluslararası çevre hukukuna son yıllarda dahil olmuş bir kavramdır. Kavram, küresel çevre tehditlerine dikkat çeker ve bu tür tehditlerin ancak insanlığın ortak hareketi ile bertaraf edilebileceğini öngörür. Kavrama benzer yaklaşımları uluslararası hukukta görmek mümkündür, özellikle insanlığın ortak menfaati ve insanlığın ortak mirası kavramları, insanlığın ortak kaygısı kavramı ile benzerlikler gösteren kavramlardır. İnsanlığın ortak kaygısının yer aldığı temel uluslararası sözleşmeler, Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi ve Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi'dir. Bu sözleşmelerde insanlığın ortak kaygısı kavramı sözleşmelerin temel zemininde yer alır. Kavram, uluslararası hukukta yenilikçi gelişmeleri bünyesinde barındırır. Özellikle, çevre sorunlarında küresel sorumluluğu kabul etmesi ve devlet dışı bireyleri meseleye dahil ederek tüm paydaşları işbirliğine davet etmesi mühim gelişmelerdir. Ancak, günümüzde insanlığın ortak kaygısı kavramının bir uluslararası teamül kuralına dönüştüğünü söylemek güçtür.

Anahtar Kelimeler: İnsanlığın ortak kaygısı, insanlığın ortak mirası, insanlığın ortak ilgisi, uluslararası çevre hukuku, iklim değişikliği, biyolojik çeşitlilik.

The Concept of Common Concern of Humankind in International Law

Abstract: The concept of common concern of humankind has emerged in international environmental law in recent years. The concept draws attention to global environmental threats and predicts that threats can only be overcome with global participation. Similar approaches to common concern of humankind can be seen in international law. In particular, the common interest of mankind and the common heritage of humankind are concepts that show similarities with the concept of common concern of humankind. The United Nations Framework Convention on Climate

* Makale gönderim tarihi: 22.04.2018. Makale kabul tarihi: 11.06.2018.

Yalova Üniversitesi Hukuk Fakültesi Milletlerarası Hukuk Anabilim Dalı (ORCID kimlik no: 0000-0002-4102-3204; keremkayhan@hotmail.com).

Change and the Convention on Biological Diversity are the main treaties addressing the common concern of humankind. In those conventions, the concept of common concern of humankind provides an important influence. The concept is an innovative development in international environmental law that provides global responsibility for environmental issues at large scale, enhances cooperation, and engages non-state actors. However, there is not enough evidence to show that the concept of common concern of humankind is a customary international rule.

Keywords: Common concern of humankind, common heritage of mankind, common interest, international environmental law, climate change, biological diversity.

GİRİŞ

Uluslararası çevre hukuku hızla gelişen bir hukuk disiplini olarak birçok yeni kavramın oluşmasına önayak olmuştur. Özellikle 1992 tarihli Rio Konferansı sonrasında akdedilen çok taraflı sözleşmelerde yer bulmaya başlayan kavramlar, uluslararası çevre hukukunda ayrı bir öneme sahiptir. Bununla birlikte, kabulleri üzerinde uluslararası toplumca uzlaşmaya varılmış olsa da, söz konusu kavramların anlam ve muhteviyatına ilişkin farklı yaklaşımlar mevcuttur.

Bu çalışmada literatüre son yıllarda dahil olan kavramlardan biri olan “insanlığın ortak kaygısı” (*common concern of the humankind*) kavramı tartışılacaktır. Uluslararası çevre hukukunda oldukça hızlı bir biçimde kendine yer edinen kavram, Birleşmiş Milletler (BM) Genel Kurulunda kabul edildikten sonra, özellikle iklim değişikliği ve biyolojik çeşitliliğe ilişkin çeşitli küresel sözleşmelerde yer almıştır. Ancak, insanlığın ortak kaygısının anlamı ve kapsamı açık değildir. Bu çalışmanın amacı kavramın kullanımı, içeriği ve anlamı üzerinde durarak, tanımına bir netlik kazandırmaktır.

İnsanlığın ortak kaygısı, çalışmanın ilk bölümünde terminolojik olarak ele alınmıştır. Devamında kavramın kullanım alanları olan uluslararası sözleşmeler, yargı kararları ve *soft law* (esnek hukuk) belgeleri incelenmiştir. Sonraki bölümde insanlığın ortak kaygısı, benzer kavramlar ile karşılaştırılmış ve son olarak da günümüzdeki etkisi ve hukuki geçerliliği değerlendirilmiştir.

I. KAVRAMIN İÇERİĞİ

İnsanlığın ortak kaygısı kavramına ilk kez 1988 tarihli bir BM Genel Kurulu kararında değinilmiştir.¹ Genel Kurul, o dönemde ortaya çıkan iklim

¹ UN Doc. A/RES/45/53 (1988)

değişikliği tehdidinin “insanlığın ortak kaygısı” olduğunu kabul etmiştir. İnsanlığın ortak kaygısı, daha sonraki dönemlerde akdedilen uluslararası sözleşmeler ve belgelerde de yer bulmuştur.

Kavramın uygulama alanlarına değinmeden evvel, anlamı üzerinde durmak ve bu minvalde, kavramı kelime bazında parça parça değerlendirmek yerinde olacaktır. Bu çerçevede, kavramı oluşturan insanlık, ortak olma ve kaygı terimlerinin değerlendirmesi uygun görülmüştür.

A. İnsanlık

İnsanlığın ortak kaygısı ifadesinde ilk olarak kavramda yer alan “insanlık” (*humanity*) teriminden bahsetmek gerekir. İnsanlık, insanlığın ortak kaygısı kavramının hem süjesi hem de muhatabıdır. İnsanlık ifadesinin kavramda yer bulması, meselenin uluslararası hukukun temel süjeleri olan devletler ile sınırlı kalmadığına ve bir yönüyle bu sınırın dışına çıkıldığına işaret etmektedir. Zira insanlık ifadesi devlet dışı organları, birey topluluklarını ve halkları da dahil edecek biçimde geniş kapsamlı bir çerçeve çizmektedir. Bu bakımdan insanlık tabiri ile tüm toplumlara toplu ve bireysel olarak görev yüklendiğini de söyleyebiliriz.²

Küresel çevre sorunlarının etki alanlarını devlet sınırları ile ayırmak mümkün değildir. Dolayısıyla bu sorunların insanoğlu üzerindeki tehdidi sadece devletlerarası bir mesele olarak kabul edilemez. Buna ek olarak insanlık ifadesinin muhtevası içinde, geçmiş ve gelecek kuşaklar bir bütün olarak ele alınmakta ve böylece nesiller arası bir bağ kurma imkânı da sağlanmaktadır.³

Her ne kadar “insanlık” kavramı yalnızca devletleri değil, daha geniş bir kitleyi içeriyor olsa da, insanlığın ortak kaygısı kavramına bağlanan me-

² SHELTON Dinah, “Common Concern of Humanity”, *Iustum Aequum Salutare* Vol. 2009/1, ss. 33-40, s. 33-38

³ CHAVARRO Jimena Murillo, “Common Concern of Humankind and its Implications in International Law”, *Macquarie Journal of International and Comparative Environmental Law*, vol. 5(2), 2008, ss. 133-147, s. 140. Konuyla ilgili olarak nesiller arası hakkaniyet meselesi dikkate değerdir. Nesiller arası hakkaniyet, doğal kaynaklar ile kültürel mirasın gelecek nesillere günümüz nesillerinin elinde bulundurduğu halden daha kötü halde teslim etmemesi anlamını taşır ve bir nevi muhafaza görevini öngörür. Bkz. BIRNIE Patricia & BOYLE Alan & REDGWELL Catherine, *International Law and the Environment*, Third Edition, Oxford University Press, Newyork, 2009, s. 119 vd.

selelerde devletlerin sorumlulukları diğer paydaşlara göre öncelikli olacaktır. Nitekim, Uluslararası Adalet Divanı *Gabcikovo Nagymaros* Davasında, “*ekolojik dengeyi korumak tüm devletlerin zaruri görevidir*” diyerek çevrenin korunmasında devletlerin sorumluluğuna doğrudan değinmiştir.⁴

Sonuç olarak, insanlık ifadesi ile çok geniş bir kitlenin kapsam içine alınmaya çalışıldığını görmekteyiz. Küresel çevre tehditlerinin vahameti ve kavramın bütünü göz önünde bulundurulduğunda bu tercihin yerinde olduğu kanaatindeyiz.

B. Ortaklık

Kavramın ikinci boyutu olan “ortak” (*common*), uluslararası hukukta birçok alanda kullanılan kapsayıcı ve genelleyici bir ifadedir. Kelime, “Ortak Alanlar”, “Ortak Sorumluluk⁵”, “Ortak Fakat Farklılaştırılmış Sorumluluklar⁶” gibi uluslararası hukukta birçok kavramın içerisinde yer almaktadır.

Bu çerçevede “ortak alan” (*commons*) kavramının değerlendirilmesi, “ortak” kelimesinin anlamının netleştirilmesi için yararlı görülmüştür. Ortak alan ifadesine çeşitli uluslararası sözleşmelerde rastlanmaktadır. Kavram, 1967 Ay ve Gök Cisimleri Dâhil Uzayın Araştırılması ve Kullanımında Devletlerin Faaliyetlerini Yönetecek İlkelerle İlişkin Andlaşmanın (Uzay Andlaşması) başlangıç kısmında yer alır. İlgili andlaşmada uzay, tüm insanlığın alanı (*province of all mankind*) olarak kabul edilmiştir. Andlaşmada, “*Ay ve diğer gök cisimleri dâhil, uzay, hiçbir ayırt edici muameleye tabi tutulmaksızın, eşitlik esasına ve devletler hukukuna uygun olarak, bütün devletlerin*

⁴ Gabcikovo - Nagymaros Project, ICJ Reports 1997, para 53.

⁵ Devletlerin kimi faaliyetlerde ortak sorumluluğu olduğu kabul edilir. Tehlikeli faaliyetler, nükleer enerji, nesli tükenen canlıların korunması gibi meselelerde uluslararası hukukta ortak sorumluluk rejimleri oluşturulmuştur. Bu tür sorumluluk rejimlerinde tüm devletlere eşit genel standartlar uygulanır. Ancak, ortak sorumluluk kavramı, sorumluluğu kabul etmekle birlikte sorumluluğun paylaşımı meselesine değinmez. Bkz: BIRNIE *et la*, 2009, s. 136.

⁶ Sorumluluğun paylaşımı hususundaki noksanlığı gidermek amacıyla oluşturulan ortak fakat farklılaştırılmış sorumluluklar kavramı, insanlığın ortak kaygısına benzer şekilde oldukça yeni bir kavramdır ve uluslararası hukuka iklim değişikliği rejimi ile dahil olmuştur. Ortak sorumluluk kavramının sorumluluğun paylaşımına değinmediği dikkate aldığımızda, amacın, sorumluluğu devletler arasında farklılıklarını da gözeterek paylaşdırmak olduğu şekilde değerlendirmek uygun düşecektir. Ayrıntılı bilgi için bkz: SANDS Philippe & PEEL Jacqueline & FABRA Adriana & MACKENZIE Ruth, **Principles of International Environmental Law**, Fourth Edition, Cambridge University Press, UK, 2018, ss. 246-248.

keşif için kullanmasına açıktır...” şeklinde ifade edilmiştir. Bir diğer ortak alan yaklaşımını 1959 tarihli Antarktika Andlaşmasında görmekteyiz. Andlaşmada, Antarktika bölgesinde “*toprak egemenliği amaçlı hiçbir yeni talep öne sürülmeyeceği*” kararlaştırılmıştır.⁷ Devletlerin bu bölgede faaliyetleri salt barışçıl amaçlar içerecektir.⁸

Ortak alan dediğimiz bölge, Antarktika örneğinde karşımıza çıktığı üzere, herkesin ortak alanı olabileceği gibi devletlerin yetki alanları dışında kalan diğer yerleri de kapsayacak biçimde geniştir.⁹ Ortak alan, uluslararası toplumun tamamına ait olan veya herhangi bir devletin egemenliği altında olmayan yer olarak anlaşılmalıdır.¹⁰ Ortak alan ifadesini kullanan sözleşmelerin ortak noktası, burada yer alan “ortak” ifadesinin tüm devletlere ait olma anlamı taşıması ve hiçbir devletin bu bölgelerde egemenlik iddiasında bulunamayacağı hususudur.

İnsanlığın ortak kaygısı ile ortak alan kavramlarının ilişkisine dönersek, insanlığın ortak kaygısının ortak alan kavramından daha geniş bir kapsama sahip olduğunu söyleyebiliriz. İnsanlığın ortak kaygısı, devletlerin yetki alanı dışındaki alanları içerdiği gibi, devletlerin yetki alanı içindeki yerleri de kapsamaktadır. İnsanlığın ortak kaygısı ifadesi ile anlamamız gereken sadece tüm devletlerin kullanım imkânı olan açık denizler veya birden çok devleti ilgilendiren sınıraşan meseleler değil, kimi zaman tek bir devletin egemenliğinde yer almasına rağmen yapı itibarıyla diğer devletlere de etki eden hususlardır. Burada dikkat çekilmesi gereken nokta, bu meselelerin bir devletin sınırları içerisinde vuku bulmalarına rağmen tüm devletler üzerinde belli bir etkiye sahip olmalarıdır.¹¹ Çevrenin küresel bir ekosistem olarak ülke sınırları ile sınırlandırılabilir bir yer olmadığı düşünülmekte, bölünmez bir niteliği olduğu kabul edilmektedir.¹² Zira, bir devletin kendi topraklarındaki faaliyetleri tüm devletleri etkileyebilmektedir. Atmosfer bunun için yerinde bir örnek olacaktır. Atmosfer, yapısı gereği fiziksel olarak parçalara

⁷ Antarctic Treaty, 402 UNTS 71 (1959), m. IV (2).

⁸ *Ibid.*, m. I (1)

⁹ CHAVARRO, s. 140.

¹⁰ CHAVARRO, s. 133.

¹¹ BARNES Richard, **Property Rights and Natural Resources**, Hart Publishing, Oregon, 2009, s. 240.

¹² CHAVARRO, s. 141.

ve sınırlara ayrılamaz bir bütündür.¹³ Bir devletin kendi sınırları içerisinde atmosfere zarar veren bir faaliyeti, diğer devletleri de etkileyebilecektir.

Son olarak eklemek gerekir ki, insanlığın ortak kaygısında yer alan ortak (*common*) kavramı, günümüzde tüm insanlığı ilgilendiren meselelere işaret etmektedir. Geçmiş yıllarda ise ortak meseleler, sadece devletlere ilişkin konular olarak değerlendirilmiş ve bu bakımdan sınırlı bir boyutta ele alınmıştır. Ancak günümüzde, küresel birer sorun teşkil eden ortak meselelerin, sadece devletleri değil, bireyleri de ilgilendirdiği kabul edilmektedir.

C. Kaygı

İnsanlığın ortak kaygısı kavramının üçüncü parçası olan “kaygı” (*concern*), uluslararası hukuk açısından oldukça yeni ve tartışmalı bir ifadedir. Kaygı kelimesinin kullanımında ilk olarak dikkatimizi çeken, Türkçe kaynaklarda kaygı yerine farklı ifadelerin kullanılmış olmasıdır. Uluslararası sözleşmelerin resmi tercümelerinde dahi söz konusu kavramın farklı kelimeler ile ifade edildiği görülmektedir. “*Common concern of the human-kind*” şeklinde yer alan ifade, “insanlığın ortak sorunu”¹⁴, “insanlığın ortak kaygısı”¹⁵ olarak farklı şekillerde resmi olarak dilimize çevrilmiştir. Çok benzer bir kavram olan, “*common concern of all countries*” ifadesinin “bütün ülkelerde ilgi konusu” şeklinde dilimize tercüme edildiği görülmektedir.¹⁶ Ek olarak doktrinde *concern* ifadesine karşılık olarak “ilgi”¹⁷ kelimesinin de kullanıldığı görülmektedir.

Kavramla kastedilen anlamı bulmak için diğer dillerle düzenlenen belgelerde *kaygı* terimini karşılamak için kullanılan kelimeler arasında bir kar-

¹³ LEIGH Kathy, “Liability for Damage to the Global Commons”, **Australian Yearbook of International Law**, vol. 14, 1992, ss. 129-156, s. 147.

¹⁴ Convention on Biological Diversity, 1760 UNTS 79 (1992), başlangıç, para. 3. Türkçe resmi metin için bkz: Resmi Gazete, s. 22860, 27.12.1996.

¹⁵ United Nations Framework Convention on Climate Change, 1771 UNTS 107 (1992), başlangıç para. 1. Türkçe resmi metin için bkz: Resmi Gazete, s. 25266, 21.10.2003.

¹⁶ International Treaty on Plant Genetic Resources for Food and Agriculture, 2400 UNTS 303, 3.11.2001. Türkçe resmi metin için bkz: Resmi Gazete, s. 25984, 02.11.2005.

¹⁷ İnsanlığın ortak ilgisi, bkz: SARİBEYOĞLU SKALAR Meltem, **Uluslararası Hukukta Sürdürülebilir Kalkınma Kavram İlkeler ve Yargısal Uygulama**, Beta, İstanbul, 2015, s. 117, ve BAŞLAR Kemal, “Uluslararası Hukukta ‘Erga Omnes’ Kavramı”, **Milletlerarası Hukuk ve Milletlerarası Özel Hukuk Bülteni**, 2002, ss. 75-107, s. 100.

şılaştırma yapılması yerinde olacaktır. Burada kavramın en yaygın olarak anıldığı BMİDÇS'nin farklı dillerdeki resmi dokümanlarını inceleme yoluna gideceğiz.

BMİDÇS'nin İngilizce resmi metninde *concern* kelimesi yer almaktadır. İngiliz dilinde *concern*; ilgi, alaka, tasa, kaygı, endişe anlamlarına gelmektedir.¹⁸ Fransızca resmi metninde *préoccupation* geçmektedir.¹⁹ Kelime, *concern* ifadesinin karşılığı olarak İngilizce ile aynı anlama gelmekte ve doğrudan kaygı anlamını taşımaktadır.²⁰ İspanyolca metinde ise Fransızca ile aynı dil kökünden gelen bir kelime olarak *preocupación* yer almaktadır.²¹ Bir diğer örnek olarak verebileceğimiz Arapça metinde yer alan قلق (kalak) kaygı, endişe, tedirginlik anlamlarına gelmektedir.²² Bu aşamada farklı dillerdeki resmi metinlerde *concern* ifadesinin yerine kullanılan kelimelerin genel olarak kaygı anlamını taşıdığını söyleyebiliriz.

Türkçe kullanımı açısından ele alırsak, tercüme farklılığı dikkatimizi çekmektedir. *Concern* ifadesi, Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesinde “sorun”,²³ BMİDÇS’de ise “kaygı” olarak tercüme edilmiş ve kanunda bu şekilde yer almıştır.²⁴ Türkiye, Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesine 1996, BMİDÇS’ye ise 2003 yılında taraf olmuştur.²⁵ Buradaki mevcut uyumsuzluğa, sözleşmelere taraf olduğumuz tarihlerin farklılığının ve çevirilerin farklı gruplarca yapılmasının yol açtığını düşünüyoruz. Zira, her iki sözleşme de 1992 tarihli Rio Konferansında imzaya açılmış ve tamamen aynı ifadeyi (*common concern of humankind*) kullanmışlardır. Bu iki sözleşme dışında Türkiye’nin 2005 yılında taraf olduğu, Gıda ve Tarım için Bitki Genetik Kaynakları Uluslararası Andlaşmasında ise, resmi tercümede *concern* ifadesi “ilgi” olarak kul-

18 AKDİLMEN Resuhi, Langenscheid Standard English Dictionary English-Turkish Turkish-English, 16.bası, İnkılap Yayınları, İstanbul, 2015, bkz: *concern*

19 Bkz: <https://unfccc.int/sites/default/files/convfr.pdf> (Erişim Tarihi: 19.03.2018)

20 Larousse Fransızca- İngilizce Sözlük, <http://www.larousse.fr/> (Erişim Tarihi: 21.03.2018)

21 Bkz: <https://unfccc.int/sites/default/files/convsp.pdf> (Erişim Tarihi: 19.03.2018)

22 Bkz: <https://unfccc.int/sites/default/files/convarabic.pdf> (Erişim Tarihi: 19.03.2018), GÜNEŞ Kadir, Arapça - Türkçe Sözlük, Mektep Yayınları, İstanbul, 2015, s. 974. Kaygı, endişe, tedirginlik

23 Resmî Gazete, s. 22860, 27.12.1996.

24 Resmî Gazete, s. 25266, 21.10.2003.

25 *Ibid.*

lanılmış ve yine farklı bir yaklaşımda bulunulmuştur.²⁶ Son olarak Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi'nde BMİDÇS'de olduğu gibi *concern* yerine kaygı ifadesi kullanılmıştır.²⁷ Görüldüğü üzere dört farklı uluslararası sözleşmede aynı kavram, üç farklı şekilde tercüme edilmiştir.

Bu aşamada hangi tercümenin *concern* kelimesi için daha yerinde olacağını değerlendirmek gerekmektedir. Uygulamadaki kullanımlardan ilki olan “sorun” ifadesi ile *concern* kelimesinin içerdiği anlam arasında doğrudan bir bağ kurulması oldukça zordur. Zaten BMİDÇS'nin tercümesinde Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesinde kullanılan ifadenin kullanılmaması dikkat çekici bir husustur. “Sorun”, uluslararası hukukta birçok yabancı kavram (*problem, issue vb.*) için kullanılmaktadır. Bu bakımdan aynı ifadenin *concern* için de kullanılması kavram kargaşasına yol açacaktır. Bir diğer kullanım olan “ilgi”nin ise *concern* ifadesinde yer alan olumsuzluğu aktarmada yeterli olmadığı kanısındayız. “İlgi”, yukarıda farklı dillerde örneklerini gösterdiğimiz *concern* kelimesinin anlamının içerdiği vahameti tasvir etmek için yeterli değildir.

Concern kelimesinin Türkçe'ye tercümesinde hangi yaklaşımın doğru olduğuna gelirsek, burada BMİDÇS'nin resmi tercümesinde yer alan “kaygı” ifadesinin daha yerinde bir kullanım olduğunu söyleyebiliriz. Kaygı; üzüntü, tasa, endişe duyulan düşünce anlamlarına gelmektedir.²⁸ Bu noktada insani ve bireysel bir anlam taşıdığı düşüncesiyle tüm insanlığa atfedilmesi hususunda bazı çekinceler ileri sürülebilir. Ancak kaygı unsuru, burada bireylere özgü kabul edilmemektedir. Kaygı, devletler için endişe yaratan hususlarda ortak hareket edilmesi gerektiğini öngörmektedir.²⁹ Bununla birlikte, insanlığın ortak kaygısı kavramı içinde kaygı ifadesi ile insanlığın geniş anlamda ele alındığı ve devlet dışı kişiliklerin de kavramın kapsamına dahil edildiği dikkate alınmalıdır. Nitekim kaygı, burada tüm insanlığı etkileyen sorunların vahametini vurgulamak amacıyla kullanılmıştır.³⁰

²⁶ Resmî Gazete, s. 25984, 02.11.2005.

²⁷ Resmî Gazete, s. 26056, 21.01.2006.

²⁸ http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&kelime=KAYGI (Erişim Tarihi: 14.03.2018)

²⁹ SCHOLTZ Werner, “Common heritage: saving the environment for humankind or exploiting resources in the name of eco-imperialism?” **The Comparative and International Law Journal of Southern Africa**, Vol. 41, No. 2 (JULY 2008), ss. 273-293, s. 284.

³⁰ Bu çalışma boyunca *common concern of the humankind* kavramı, “insanlığın ortak kaygısı” olarak kullanılmıştır.

II. ULUSLARARASI HUKUKTA İNSANLIĞIN ORTAK KAYGISI KAVRAMININ KULLANIMI

Ortak kaygı ifadesi belirgin bir biçimde ilk kez 1987 tarihli Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu tarafından hazırlanan Ortak Geleceğimiz Raporunda yer almıştır.³¹ Komisyon Başkanı Brundtland'ın ismiyle de anılan raporun giriş kısmında “*Gezeğimiz ve birbirine bağlı ekolojik ve ekonomik tehditlerin, halklar, kurumlar ve hükümetler için ortak bir kaygı kaynağı olduğu*” ifade edilmiştir.³² Raporun birinci bölümünde ortak kaygılar başlığı yer alır ve uluslararası toplumun ortak sorunların çözümü için birlik olması gerektiği ifade edilir.³³

Kavramın, çalışmamızın da içeriğini oluşturan “insanlığın ortak kaygısı” olarak kullanımı ise, ilk kez bir Birleşmiş Milletler (BM) Genel Kurulu kararı ile gerçekleşmiştir. BM Genel Kurulu 1988 yılında, iklim değişikliğinin insanlığın ortak kaygısı olduğunu kabul eden bir karar almıştır.³⁴ Genel Kurul'un sonraki yıllarda aldığı benzer kararlarda da aynı kavramı kullanması, kanaatimizce kavramın genel olarak kabul edildiği anlamına gelmektedir.³⁵ UNEP, BM Genel Kurulu kararında kavramın kabul edilmesinin akabinde 1990 yılında kavramın hukuki mahiyetini araştırmak amacıyla bir çalışma grubu oluşturmuştur. Ekip, 1991 yılında çalışmaya ilişkin bir bilgi notu yayınlamıştır. Burada, insanlığın ortak kaygısının haklar ve sorumluluklar bahsinde henüz açık bir anlama sahip olmadığına kanaat getirilmiştir.³⁶

İnsanlığın ortak kaygısı kavramı kısa bir sürede uluslararası sözleşmelerde de kullanılmaya başlanmıştır. Kavram, Rio Konferansı'nda imzalanan

³¹ BOWLING Chelsea & PIERSON Elizabeth & RATTÉ, Stephanie: “The Common Concern of Humankind: A Potential Framework for a New International Legally Binding Instrument on the Conservation and Sustainable Use of Marine Biological Diversity in the High Seas” http://www.un.org/depts/los/biodiversity/prepcom_files/BowlingPiersonandRatte_Common_Concern.pdf, (Erişim Tarihi: 20.03.2018)

³² UN Doc. A/42/427, **Our Common Future**, Chairman's Foreword. Ortak Geleceğimiz Raporu hakkında bilgi için bkz; SARİBEYOĞLU SKALAR, s. 25 vd.

³³ *Ibid.*

³⁴ UN Doc. A/RES/43/53 (1988)

³⁵ Bkz: UN Doc. A/RES/44/207 (1989), UN Doc. A/RES/45/212 (1990)

³⁶ TOLBA Mostafa K.: “The Implications of the Common Concern Mankind Concept On Global Environmental Issues”. *Revista Instituto interamericano de Derechos Humanos*, n. 13, 1991, s. 244.

BMİDÇS ve Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi'nde yer almıştır. Kavramın oldukça kısa bir sürede uluslararası sözleşmelere dahil olarak etkin hale gelmesi, bazı yazarlar tarafından beklenmedik bir durum olarak nitelendirilmiştir.³⁷

Bu sözleşmelerden ilki olan BMİDÇS, iklim değişikliği rejimini oluşturan bir çerçeve sözleşmedir. BMİDÇS'nin temeli, iklim değişikliği ile mücadele edilmesi gerektiğinin uluslararası toplumca kabul edilmesi ve devletlerin ortak fakat farklılaştırılmış sorumluluklarının kabul edilmesine dayanır. Sözleşmenin ek protokolü olan Kyoto Protokolü ile devletlere gelişmişlik düzeylerine göre somut sorumluluklar verilmiştir. BMİDÇS, insanlığın ortak kaygısı kavramına başlangıç kısmında yer verir.³⁸ Sözleşmede insanlığın ortak kaygısının kabulü ile, iklim değişikliğinin tüm insanlık için bir tehdit olduğu ve devletlerin iklim değişikliğinin vereceği zararları en aza indirme hususunda ortak hareket etme sorumluluğu olduğunun kabul edildiği söylenebiliriz.³⁹ İnsanlığın ortak kaygısı ile iklim değişikliğinin kendisinin değil, sonuçlarının bir ortak kaygı teşkil ettiği anlaşılmalıdır.⁴⁰ Yine, BMİDÇS'ye bağlı olarak 2015 yılında imzalanan Paris Anlaşması'nda insanlığın ortak kaygısı kavramı kabul edilmiştir.⁴¹

BMİDÇS'nin yanında 1992 tarihli Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi, insanlığın ortak kaygısı kavramına yer veren ilk uluslararası sözleşmelerden biridir. Sözleşmede biyolojik çeşitliliğin korunması, insanlığın ortak kaygısı olarak kabul edilmiştir.⁴² Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi, devletlerin hakları ve sorumlulukları üzerinde yoğunlaşır. Genel yükümlülükleri, canlıların, habitatın ve ekosistemin yok olmasını engelleyecek gerekli ulusal önlemleri almaktır. Bunun yolu da biyolojik kaynakların muhafazası için iç hukukta gerekli düzenlemelerin yapılmasıdır. Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesinde insanlığın ortak kaygısı kavramının kullanımı ile artık biyolojik kaynaklar üzerinde devletin münhasır egemenliği olduğu iddiasının ortadan kalktığı ve

37 BIRNIE Patricia: "Environmental Protection and Development", **Melbourne University Law Review**, vol. 20, 1995-1996, ss. 66-100, s. 97.

38 BMİDÇS, para. 1.

39 KAYHAN Ali Kerem, Uluslararası Hukukta Atmosferin Korunması ve Devletlerin Sorumluluğu, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul, 2017, ss. 173-180.

40 SHELTON, 2009, s. 37.

41 Paris Anlaşması, UNFCCC/CP/2015/L.9/Rev.1, başlangıç, para. 7.

42 Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi, başlangıç para. 3.

gelecek nesillerin de güvencesinin dikkate alınmaya başlandığını söyleyebiliriz.⁴³ Biyolojik çeşitliliğin korunmasında insanlığın ortak kaygısı kavramının etkisi hafife alınmamalıdır. Çalışmalar, doğal kaynakların tüketiminin etkisinin bulunduğu bölgedeki biyolojik unsur ile sınırlı kalmadığını, aksine genetik kaynakların yok olması ile, ilişik olan tüm biyolojik sistemlerin yok olmasına yol açabileceğini göstermektedir. Bu nedenle, biyolojik çeşitlilik hususunda ilgili doğal kaynağa sahip devletin tek başına tasarruf hakkı olmadığı düşüncesi ortaya çıkmaktadır. Buradan hareketle, devletlerin doğal kaynaklardan yararlanırken en azından danışma ve işbirliği içerisinde olması gerekliliği doğmaktadır.⁴⁴ Sonuç olarak, Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi'nde biyolojik çeşitliliğin insanlığın ortak kaygısı olarak kabul edilmesinin, genetik kaynakların serbest ve sorumsuz kullanımını ortadan kaldırdığı söylenebilir.⁴⁵

Bu iki temel sözleşmenin dışında daha az bilinen, Gıda ve Tarım için Bitki Genetik Kaynakları Uluslararası Andlaşması ve Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi insanlığın ortak kaygısına değinen diğer sözleşmelerdir. Gıda ve Tarım için Bitki Genetik Kaynakları Uluslararası Andlaşması başlangıç kısmında, “*gıda ve tarım için bitki genetik kaynaklarının bütün ülkelerin ortak kaygısı olduğunun bilincinde olunduğunu*” ifade eder.⁴⁶ Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi ise “*insanlığın somut olmayan kültürel mirasının korunması konusunda evrensel bir irade ile ortak kaygının varlığının farkında olunduğunu*” belirtmiştir.⁴⁷

İnsanlığın ortak kaygısı, uluslararası sözleşmelerde yer almaya başlamasının akabinde *soft law*⁴⁸ niteliği taşıyan çeşitli belgelerde de sıklıkla kullanılmaya başlamıştır. Bunlardan en dikkat çekici olanı Dünya Doğa Koruma

43 WOLFRUM Richard, Means of Ensuring Compliance with and Enforcement of International Environmental Law, 272 *Recueil des cours* 9, 1998, s. 112.

44 BARNES, s. 248.

45 KISS Alexander & SHELTON Dinah, **Guide to International Environmental Law**, Martinus Nijhoff Publishers, Leiden, 2007, s. 180.

46 International Treaty on Plant Genetic Resources for Food and Agriculture, 2400 UNTS 303, 3.11.2001. Yürürlüğe giriş: 29.06.2004.

47 Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage, 2368 UNTS 35, 17.10.2003. Yürürlüğe giriş: 20.04.2006.

48 Bağlayıcı olmayan hukuk metinleri, esnek hukuk kuralları

Birliği (IUCN)⁴⁹ tarafından hazırlanan Çevre ve Kalkınma Üzerine Taslak Sözleşmedir. Burada, küresel çevrenin tamamı insanlığın ortak kaygısı olarak tanımlanmıştır.⁵⁰ Maddenin açıklamasında çevrede meydana gelen zararın insan faaliyetleri sonucu oluştuğuna dair bilimsel verilere dayanılmış, bu zararları engellemek için birlikte ya da bireysel olarak hareket etmenin uluslararası toplumun hem görevi hem de hakkı olduğu ifade edilmiştir.⁵¹

Uluslararası Hukuk Komisyonu (UHK), yürütmekte olduğu atmosfere ilişkin çalışmaya ilişkin geçici taslak metninde, atmosferin korunmasını tüm insanlığın ivedi ortak kaygısı olarak değerlendirmiştir.⁵² Her ne kadar UHK çalışmanın ilk aşamalarında atmosferin korunmasını insanlığın ortak kaygısı olarak değerlendirmiş olsa da, daha sonra değişikliğe giderek ivedi ortak kaygısı şeklinde kullanma yoluna gitmiştir.⁵³

III. İNSANLIĞIN ORTAK KAYGISI VE BENZER KAVRAMLAR

İnsanlığın ortak kaygısı kavramına benzer ve onun oluşumuna etki eden kavramları, geçmiş dönemlerde düzenlenen çeşitli uluslararası sözleşmelerde görmek mümkündür.⁵⁴ Bu bölümde insanlığın ortak kaygısı, “insanlığın ortak menfaati” ve “insanlığın ortak mirası” kavramları ile karşılaştırmalı olarak ele alınacaktır.

A. İnsanlığın Ortak Menfaati Kavramı

İnsanlığın ortak kaygısı kavramının 1946 tarihli Balinacılığın Düzenlenmesine İlişkin Uluslararası Sözleşme’de yer alan ortak menfaat (çıkar)

⁴⁹ IUCN: Hükümet ve sivil toplum örgütlerinden oluşan bir birliktelik olup; kamu, özel teşebbüsler ve sivil toplum kuruluşlarına insani gelişme, ekonomik kalkınma ve doğa korumasının birlikte gerçekleştirilmesini sağlama amacıyla bilgi ve araçları sağlar. (bkz: www.iucn.org)

⁵⁰ IUCN, **Environmental Policy and Law**, Paper No. 31 Rev. 4, m.3, Fifth Edition, Gland, Switzerland, 2015.

⁵¹ IUCN, s. 39.

⁵² UN Doc. A/CN.4/L.851, Özel Raportör Murase’nin başkanlığında yürütülen çalışmanın 2020 yılında bitirilmesi planlanmaktadır.

⁵³ Konuyla ilgili olarak, bkz: CASTILLO-WINCKELS, Nadia Sanchez: “Why Common Concern of Humankind Should Return to the Work of the International Law Commission on the Atmosphere”, **Georgetown Environmental Law Review**, vol. 29, 2016, ss. 131-151.

⁵⁴ DUPUY Pierre Marie & VINUALES Jorge E., **International Environmental Law**, Cambridge University Press, UK, 2015. s. 85.

kavramı ile (*common interest*) birtakım benzerlikleri olduğu düşünülebilir. Zira ilgili sözleşmede ortak menfaat ifadesi ile, balina stoklarının artışının herkesin menfaati olduğu ifade edilmektedir.⁵⁵ Ortak menfaat kavramı, daha sonraki yıllarda 1959 Antarktika Andlaşmasında da karşımıza çıkmaktadır.⁵⁶ Burada da Antarktika'nın barışçıl amaçlar ile kullanılmasının tüm insanlığın ortak menfaati olduğu ifade edilmiştir.⁵⁷

Göçmen Kuşlara İlişkin 1979 Bonn Andlaşması başlangıç bölümünde ise “insanlığın iyiliği” (*good of mankind*) kavramına değinildiği görülmektedir. Sözleşmede, sayısız tür içeren vahşi hayvanların, Dünya'nın doğal yapısının değiştirilemez parçaları olarak, insanlığın iyiliği için korunması gerektiği kabul edilmiştir.⁵⁸

Bununla birlikte bu sözleşmelerde kullanılan insanlığın ortak menfaati veya iyiliği kavramlarının, doğrudan insanlığın ortak kaygısı kavramının yerini tuttuğunu söyleyemeyiz. Ancak, bu iki kavramın sorunların küreselliğine dikkat çekmek ve uluslararası toplumun tamamının ortak hareket etmesini sağlamak maksadıyla kullanıldıklarını ve bu çerçevede insanlığın ortak kaygısı kavramına kaynak teşkil ettiklerini söylemek yanlış bir değerlendirmeye olmayacaktır.

B. İnsanlığın Ortak Mirası Kavramı

İnsanlığın ortak mirası kavramı 1960'lı yılların sonunda ortaya çıkmış, insanlığın ortak kaygısına nazaran daha eski bir kavramdır.⁵⁹ İlk olarak BM Genel Kurulu, 1970 yılında uluslararası deniz yatağını insanlığın ortak mirası olarak kabul eden bir karar almıştır.⁶⁰ Daha sonra kavram, çeşitli uluslararası sözleşmelerde yer almıştır.

1972 tarihli Dünya Kültürel ve Doğal Mirasının Korunmasına Dair Sözleşme ile insanlığın ortak mirası ifadesine bir uluslararası sözleşmede ilk

⁵⁵ International Convention for the Regulation of Whaling, 161 UNTS 72, (1946), başlangıç

⁵⁶ Antarctic Treaty, 402 UNTS 71 (1959)

⁵⁷ *Ibid.*

⁵⁸ United Nations Convention on the Conservation of Migratory Species of Wild Animals, 1651 UNTS 356 (1979)

⁵⁹ KISS Alexander: “The Common Heritage of Mankind: Utopia or Reality”, International Journal, Volume 40, 1984-1985, ss. 423-441, s. 423.

⁶⁰ UN Doc. A/RES/25/2749 (1970)

kez yer verilmiştir. Bu sözleşmede Dünya kültürel mirasının bir kısmında gerçekleşen bir bozulmanın, bütün Dünya milletleri için zararlı bir yoksullaşmaya neden olacağı ifade edilmiştir.⁶¹ Sözleşme, evrensel değer taşıyan doğal ve kültürel alanların doğal miras olarak kabul edilmesini ve korunmasını öngörmektedir.⁶² Bununla birlikte, sözleşmenin amacı Dünya'daki bir takım seçkin doğal ve kültürel alanları korumaktır. Dolayısıyla sözleşmede listelenen alanlar dışındaki yerler, bu metin aracılığıyla korunamamaktadır.⁶³

1979 Ay ve Öteki Gök Cisimleri Üzerinde Devletlerin Faaliyetlerini Yönetecek Andlaşma (Ay Andlaşması), kavramı 11/1. maddede; “*ay ve ona ait doğal kaynakların insanlığın ortak mirası*” olduğu şeklinde açıkça ifade edilmiştir.

BM Genel Kurulu'nun 1970 yılında uluslararası deniz yatağının tüm insanlığın ortak mirası olduğunu kabul etmesinin akabinde, 1982 tarihli Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi (BMDHS), insanlığın ortak mirası kavramının uluslararası deniz yatağındaki faaliyetlere ilişkin kullanımını teyit etmiştir.⁶⁴ Buna göre uluslararası deniz yatağı, oluşturulan otorite kontrolünde işletilecek ve deniz yatağından elde edilen menfaatler devletler arasında paylaşılacaktır.⁶⁵

İnsanlığın ortak mirası kavramının özelliklerinin bu sözleşmeler ışığında değerlendirilmesi uygun olacaktır. Genel görüş, insanlığın ortak mirası kavramının devletlerin ulusal yetkilerinin dışında kalan bölgelere ve doğal kaynaklara ilişkin olduğudur.⁶⁶ Kavram, genel olarak ulusal yasalarla korunamayan bölgeler için geliştirilmiştir.⁶⁷ Kavrama göre, insanlığın ortak mirası olarak kabul edilen bölgeler kimseye ait değildir ve idaresi herkes tarafından ortak yürütülür. Buradan elde edilen doğal kaynaklar tüm devletler

⁶¹ Convention for the Protection of the World Cultural and Natural Heritage, 1037 UNTS 151, 1972, başlangıç.

⁶² Konuyla ilgili bilgi için bkz. ŞİMŞEK Galip Engin, **Uluslararası Hukukta Doğal Hayatın Korunması**, İstanbul, Beta Yayıncılık, 2016, ss. 167-177.

⁶³ ŞİMŞEK, s. 167.

⁶⁴ Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi (BMDHS), 1833 UNTS 397, 1982. Yürürlüğe giriş; 16.11.1994. bkz. m. 136.

⁶⁵ BMDHS, m.156-157. BIRNIE *et la*, 2009, s. 197-198.

⁶⁶ NOYES John E., “The Common Heritage of Mankind: Past, Present and Future”, **Denver Journal of International Law**, vol. 40, ss. 447-471, s. 449.

⁶⁷ SHELTON, 2009, s. 38.

tarafından paylaşılır ve bu bölgeler ancak barışçıl amaçlar için kullanılabilir. Yapılan bilimsel çalışmalar ise aleni ve serbestçe yürütülecektir.⁶⁸ İlke, devletlere ortak miras olarak kabul edilen doğal kaynakları dilediği gibi sömürmeyi ve sahiplik iddiasını yasaklar.⁶⁹ Buna ek olarak, gelecek nesillerin yararlanması için bütün devletler, bu kaynakları en uygun biçimde kullanma yükümlülüğüne sahiptir.⁷⁰

Uluslararası deniz yatağına ilişkin BMDHS ve Ay Andlaşması'nda yer alan ilkenin genel bir teamül kuralı halini aldığı söylenemez.⁷¹ Kavramın sadece uluslararası deniz yatağına ilişkin meselelerde teamüle dönüştüğü kabul edilmektedir.⁷² Uluslararası deniz yatağı dışında teamül kuralı olarak kabul edilmeyen ve Ay Andlaşması ile BMDHS dışında kullanımı mevcut olmayan kavram ile ilgili, genel bir kabulün olduğu söylenemez.⁷³

İnsanlığın ortak mirası kavramı, doğal kaynaklardan ortak menfaatlere uygun ve kolektif bir biçimde yararlanmayı amaçlamaktadır.⁷⁴ Genel olarak kavram, doğal kaynakların küreselleşmesi ve paylaşımına dayanır. Kaynakların tüketimi ve ekonomik kazancın paylaşımını öngören bir yapı arz ettiği için ve doğal kaynakları koruma yanlısı olmadığı gerekçesi ile eleştirilmekte ve sürdürülebilir kalkınma kavramı ile tezat oluşturduğu iddia edilmektedir.⁷⁵ Mesela bir eleştiride, insanlığın ortak mirasının, gelişmekte olan ülkelerin doğal kaynakları üzerindeki daimi egemenliklerini yok ederek, gelecek nesiller için mevcut doğal kaynakları koruma yükümlülüğü getirmesi ile, gelişmekte olan ülkelerdeki doğal kaynakların gelişmiş devletler lehine “uluslararasılaştırmak” (*internationalize*) için kullanılabileceği iddia edilmiştir.⁷⁶

⁶⁸ D'AMATO Anthony & ENGEL Kirsten, **International Environmental Law**, Anderson Publishing Company, Ohio, 1996, s. 31.

⁶⁹ BARBOZA Julio, “Responsibility And Liability for Damage to the Global Commons”, **Revue des cours**, vol. 247, 1994, s. 392.

⁷⁰ KISS, s. 438.

⁷¹ D'AMATO & ENGEL, s. 31.

⁷² NOYES, s. 456.

⁷³ CHAVARRO, s.137

⁷⁴ MURASE Shinya, “Protection of the Atmosphere and International Law, Rationale for Codification and Progressive Development”, **Sophia Law Review**, vol. 1, 2012, ss. 1-58, s. 53.

⁷⁵ GURUSWAMY Lakshman, “International Environmental Law: Boundaries, Landmarks and Realities”, **Natural Resources & Environment**, vol. 10, No. 2, ss. 43-48, s. 48.

⁷⁶ SCHOLTZ, s. 293.

Bütün bu tartışmaların yanı sıra, insanlığın ortak mirası kavramının kullanımı Ay ve uluslararası deniz yatağı ile kısıtlı kalmıştır. Kavram, biyolojik çeşitlik ve iklim değişikliği gibi küresel çevreyi koruma rejimlerinde kabul edilmemiştir.⁷⁷ Bu nedenle kavramın uluslararası toplumda genel anlamda kabul gördüğünü söyleyemeyiz.

İnsanlığın ortak kaygısı, insanlığın ortak mirası kavramında tartışmaya yol açan menfaatlerin paylaşımı hususundaki olumsuzlukları kaldırma amacına yönelik olarak ortaya çıkmış, insanlığın ortak mirası kavramından daha gelişmiş bir ilkedir.⁷⁸ Kavramın terk edilmesi ve yerine insanlığın ortak kaygısının kullanılması ilk kez bir BM Genel Kurulu kararında gerçekleşmiştir. Genel Kurul, insanlığın ortak mirası kavramının iklim değişikliği sorunsalı için kullanılmasının uygun olmadığına karar vermiştir. 1988 tarihli Genel Kurul toplantısında, Malta Devleti, iklimin insanlığın ortak mirası olarak kabul edilmesini Genel Kurul'da teklif etmiş, ancak bu teklif reddedilmiştir. Genel Kurul, iklim değişikliğinin insanlığın ortak kaygısı olduğunu kabul etmiştir.⁷⁹ Aslına bakılırsa bu kararlar insanlığın ortak mirası kavramının yerini insanlığın ortak kaygısının aldığını söylemek çok da doğru olmayacaktır. Zira, aşağıda açıklayacağımız şekilde, bu iki kavramın anlamları, amaçları ve araçları farklılık göstermektedir.

İnsanlığın ortak kaygısı kavramını ortak miras kavramından ayıran en önemli hususlardan biri, bu kavramın devletlerin ulusal egemenlik alanlarındaki faaliyetlerini uluslararası denetime açık kılan yapısıdır.⁸⁰ Ortak miras olarak ele alınan bölgeler sınırlar ile ifade edilebilir alanları belirtir. Ortak kaygı ise bölgesel bir değerlendirme ile ele alınamaz ve sınırları çizilebilir bölgesel bir yaklaşıma sahip değildir.⁸¹ Bu aşamada insanlığın ortak kaygısı kavramı, teoride devletlerin kendi egemenlikleri altındaki hukuka uygun fa-

⁷⁷ BRUNNEE Jutta, Common Areas, Common Heritage, and Common Concern, **Oxford Handbook of International Environmental Law**. Ed. Daniel Bodansky, Jutta Brunnee, Ellen Hey, Oxford University Press, NewYork, 2007, ss. 550-574, s. 566. Malta'nın iklim değişikliğine ilişkin insanlığın ortak mirası teklifinin kabul edilmediğine dair BM Genel Kurulu Kararı 43/53, 6 Aralık 1988.

⁷⁸ CHAVARRO, ss. 141-146.

⁷⁹ UN Doc. A/RES/43/53 (1988)

⁸⁰ CHAVARRO, s.139.

⁸¹ SHELTON, 2009, s. 35.

aliyetlerini kısıtlamaya dahi imkân verebilmektedir.⁸² Bu husus özellikle dikkat çekicidir. Devletlerin kendi egemenlikleri altındaki alanlarda uluslararası yükümlülükler ortaya koyması ile, uluslararası çevre hukukunun geçirdiği değişimi açıkça göstermektedir.⁸³

Dolayısıyla, ortak kaygı kavramının, ortak miras kavramının küresel çevre sorunlarına karşı yeterli çözüm sunamaması nedeniyle ortaya atıldığı söylenebilir. Zira, insanlığın ortak mirası, doğal kaynakların kullanılması ve menfaatlerin paylaşılması üzerine kuruludur. Küresel çevrenin korunmasını hedeflememesi, kavrama bazı çekinceler ile yaklaşılmasına neden olmuştur. Buna karşılık, ortak kaygı yaklaşımı ortak miras kavramından kaynaklanan olumsuzlukları aşmak için ortaya çıkmıştır.⁸⁴ Ortak kaygının kabulü farklı bir bakış açısı sunar ve faaliyetlerin kısıtlanması hususunda engelleyici bir anlam içerir. İnsanlığın ortak mirası tabiri ile kıyaslandığında, küresel çevrenin korunmasına ilişkin, BMİDÇS ile Biyolojik Çeşitlilik sözleşmeleri başta olmak üzere, güncel uluslararası metinlerde ortak kaygı tabirinin kullanımının tercih edildiği görülmektedir.

Sonuç olarak, insanlığın ortak mirası kavramı, hem uluslararası hukukta kısıtlı bir alanda uygulama imkânı bulduğu, hem de küresel çevre sorunlarında yeterli bir koruma sağlayamadığı için istisnai haller dışında genel bir kabul görmemiştir. İnsanlığın ortak kaygısı kavramının kullanımının, insanlığın ortak mirası kavramının neden olduğu sorunlardan dolayı tercih edildiği düşünülebilir.

IV. İNSANLIĞIN ORTAK KAYGISI VE DEVLETLERE YÜKLENEN SORUMLULUKLAR

İnsanlığın ortak kaygısının anlamını, uygulama alanını ve benzer kavramlar ile farklılıklarını inceledikten sonra kaçınılmaz olarak şu soruyla karşılaşmaktayız: İnsanlığın ortak kaygısı kavramı bir hukuki sorumluluk doğurur mu?

⁸² BRUNNEE, 2007, s. 566.

⁸³ BRUNNEE Jutta, "The Stockholm Declaration and the Structure and Processes of International Environmental Law", ss. 41-62, **The Future of Ocean Regime Building: Essays in Tribute to Douglas M. Johnston**, Ed. Aldo Chircop, Ted McDorman Susan J. Rolston, Kluwer Law, Leiden, 2009, s. 45.

⁸⁴ BARBOZA, s. 396.

Bu hususta ilk olarak sorumluluğun muhatabını ele almamız gerekir. “İnsanlık” tabirinin devlet dışı bireyleri kapsadığını düşünmekle beraber, insanlığın ortak kaygısı kavramının devletlerin sorumluluk sahibi olduğu uluslararası sözleşmelerde yer aldığını dikkate almak gerekmektedir. Bu sözleşmelerde ana sorumluluk sahibi de devletlerdir. Günümüzde devletlerin kendi topraklarında egemenliklerinin sınırsız olmadığı ve kendi topraklarındaki faaliyetlerden kaynaklanan zarardan ötürü sorumlu olduğu kabul edilmiştir. *Trail Smelter* kararı ile teamül kuralına dönüştüğü kabul edilen “devletlerin kendi sınırları içerisindeki faaliyetlerinden sorumlu olduğu ilkesi”⁸⁵, UAD’ın *Gabcikovo-Nagymaros* davasında⁸⁶ teyit edilmiştir.

İnsanlığın ortak kaygısı kavramının yer aldığı uluslararası sözleşmelere baktığımızda, kabul edildiği tüm uluslararası sözleşmelerde kavramın, bu sözleşmelerin başlangıç kısımlarında yer alması önemlidir.⁸⁷ Uluslararası sözleşmelerin başlangıç kısımları, sözleşmelerin düzenlendiği temel düşünce sistemini ve genel yapısını ortaya koyan bölümlerdir. Başka bir ifadeyle herhangi bir somut sorumluluğa başlangıç kısmında yer verilmez. Mesela, iklim değişikliği rejiminde devletlere verilen sorumluluklar insanlığın ortak kaygısı çerçevesinde değil, ortak fakat farklılaştırılmış sorumluluklar çerçevesinde söz konusu olmaktadır.⁸⁸ Bu çerçevede, insanlığın ortak kaygısı, sorumluluğun kaynağı noktasında değil, küresel nitelikteki çevre sorunlarının vahameti ve bu sorunların tüm insanlığın meselesi olduğunun kabulü hususunda bir temel teşkil etmektedir. Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi insanlığın ortak kaygısını, BMİDÇS’de olduğu gibi herhangi bir yükümlülüğün doğrudan kaynağı olarak göstermez. Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi’nde sorumluluklar, devletlerin bireysel faaliyetlerini yürütürken yerine getirmekle yükümlü olduğu hallerle ilişkindir. Burada vurgulanan, bu kaynağın korunmasında işbirliği ve gerekli iç hukuk düzenlemelerinin yapılmasıdır.⁸⁹

⁸⁵ Trail Smelter Case, UN RIAA vol. III 1905, (1938, 1941) Ayrıntılı bilgi için bkz: TÜTÜNCÜ Ayşe Nur, “Trail Smelter Hakem Kararı Hukukun Kodlaştırılmasında Örnek Olay Etkisi ve Kararın Özeti”, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, C:LV, sayı 4, ss. 313-338.

⁸⁶ Gabcikovo - Nagymaros Project, ICJ Reports 1997, para. 53

⁸⁷ BMİDÇS, Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi, Gıda ve Tarım için Bitki Genetik Kaynakları Uluslararası Andlaşması, Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi

⁸⁸ BMİDÇS, m.3. Bkz: KAYHAN, s. 200 vd.

⁸⁹ Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi, m. 3,4,6. Ayrıca bkz: ŞİMŞEK, s. 208 vd.

Kavram her ne kadar iklim değişikliği ve biyolojik çeşitliğe ilişkin uluslararası rejimlerde yerleşmiş olsa da, bu kavramın kendi başına bir uluslararası teamül hukuku kuralı halini aldığı söylemek zordur.⁹⁰ İnsanlığın ortak kaygısı kavramının devletlere yüklediği genel bir yükümlülük varsa bu işbirliği yükümlülüğü olacaktır. Buradaki önemli kıstas şudur; küresel çevre sorunlarına ilişkin ortak bir kaygıdan bahsediliyorsa, bu sorunların çözümü ancak küresel işbirliğine dayanacaktır. Günümüzde çevre sorunlarının küresel çaplı etkileri göz önüne alındığında, bu sorunların işbirliğini zorunlu kıldığı görülmektedir.⁹¹ İnsanlığın ortak kaygısı yapı itibarıyla uluslararası toplumun tamamı için tehdit teşkil eden sorunları konu edinir.⁹² Kavram, devletlerin gerek karar alma aşamasında gerekse faaliyetlerini yürütürken birlik içerisinde ve uyumlu hareket etmelerini öngörmektedir.⁹³ Buna ek olarak, insanlığın ortak kaygısının sosyal bir boyutu olduğu da düşünülebilir. Kavram, STK'lar ve devlet organları dahil olmak üzere tüm toplumsal yapıların ve sektörlerin küresel çevre bozulmalarına karşı mücadeleye dahil olmalarını benimsemektedir.⁹⁴ Ortak hareket etmenin zaruri olduğunu değerlendirebileceğimiz meselede,⁹⁵ ortak hareket edilirken sorumlulukların neler olacağı, ortak bir noktada nasıl buluşulacağı ve kullanılacak araçların neler olacağı hususu bu kavramla açıklanamaz, açıklanması da beklenmemelidir. Çünkü insanlığın ortak kaygısı ile somut yükümlükler ve kurallar konmaz. Bu kavramla amaçlanan, kabul görmesi beklenen ortak bir bakış açısı oluşturmak ve böylece genel hukuki temeli tesis etmektir.

Kavramın muhtevası devletlerin sınırları içerisinde veya dışındaki alanlara ilişkin olabilir.⁹⁶ İnsanlığın ortak kaygısı olarak kabul edilen bir mevzu-

⁹⁰ BRUNNEE, 2007, s. 567.

⁹¹ NANDA Ved P. & PRING George (Rock), **International Environmental Law and Policy for the 21st Century**, 2nd Revised Edition, Martinus Nijhoff Publishers, Leiden, 2013, s. 22.

⁹² BRUNNEE Jutta, Environmental Security in the Twenty-First Century: New Momentum for the Development of International Environmental Law?, **Fordham International Law Journal**, vol. 18, 1994, ss. 1742-1747, s. 1745.

⁹³ TOLBA Mostafa K., "The Implications of the Common Concern Mankind Concept On Global Environmental Issues", **Revista Instituto interamericano de Derechos Humanos**, n. 13, 1991, s. 244.

⁹⁴ SCHOLTZ, s. 283.

⁹⁵ BRUNNEE, 2007, s. 553.

⁹⁶ BRUNNEE, 1994, s. 1745.

da faaliyet, bir devletin egemenliğinde gerçekleşse dahi artık bir uluslararası mesele halini alır.⁹⁷ Ancak herhangi bir sorunun insanlığın ortak kaygısı olması, ilgili meseleye ilişkin yapıyı ortak bir mülk haline getirmeyecektir. Devletin bu alandaki egemenliği devam edecek, ancak bu egemenlik devlete sınırsız bir yararlanma hakkı tanımayacaktır.⁹⁸ Bu noktada devletlerden beklenen, gerektiği zamanlarda doğal kaynaklardan faydalanmayı ve ekonomik kalkınmayı sınırlayabilmeleridir.⁹⁹

Bütün bunlara ek olarak, insanlığın ortak kaygısı kavramının doğuracağı hukuki sorumluluktan meselesinde, *erga omnes* yükümlülüklerle temas etmek-te yarar vardır.¹⁰⁰ *Erga omnes* yükümlülükler denildiği zaman uluslararası toplumun tamamına karşı olan yükümlülükler anlaşılmalıdır.¹⁰¹ *Erga omnes*, uluslararası toplumun tamamını kapsar ve ilgili meseleyi küresel olarak ele alma amacı güder. *Erga omnes* yükümlülükte, hakkı ihlal edilen her devlet şikâyetle bulunabilir. Ancak, genel anlamda *erga omnes* yükümlülükleri belirleyen bir uluslararası hukuk metni mevcut olmadığı gibi, doğrudan *erga omnes* yükümlülüğe dayanan bir uluslararası yargı kararı da mevcut değildir.¹⁰²

Erga omnes kavramına dolaylı olarak da olsa en çok değinen yargı kararı UAD'nin *Barcelona Traction* kararıdır.¹⁰³ Kararda, soykırım, hukuka aykırı saldırı halleri ile kölelik ve ırk ayrımcılığı gibi temel insan haklarına riayet etmek *erga omnes* yükümlülükler arasında sayılmıştır.¹⁰⁴ Ancak, *erga omnes* yükümlülükler bu sayılı hususlar ile sınırlı değildir.

Erga omnes yükümlülükler çevre açısından da söz konusu olabilmektedir. Hatta, *Gabcikovo-Nagymaros* kararına yazdığı ayrı görüşte yargıç Weeramantry, büyük çaplı geri dönülemez zararlara yol açan uluslararası çevre sorunlarının sadece taraf devletler için değil, tüm insanlık için önem arz ettiğini savunarak bunların *erga omnes* yükümlülükler olduğunu ifade

⁹⁷ BIERMANN Frank, Common Concern of Humankind: The Emergence of a New Concept of International Environmental Law, *Archiv des Völkerrechts*, 34. Bd., No. 4 (Dezember 1996), s. 449.

⁹⁸ BRUNNEE, 2007 s. 567.

⁹⁹ BRUNNEE, 1994, s. 1745.

¹⁰⁰ *Erga Omnes* yükümlülükler ile ilgili olarak, bkz: BAŞLAR, ss. 76-107.

¹⁰¹ BAŞLAR, s. 81.

¹⁰² LEIGH, s. 135.

¹⁰³ *Barcelona Traction, Light and Power Company Limited, Judgment*, ICJ Reports 1970.

¹⁰⁴ *Ibid.*, para. 34.

etmiştir.¹⁰⁵ Ancak, bu görüşün ilgili kararda genel olarak kabul edildiğini söyleyemeyiz.

İnsanlığın ortak kaygısı kavramı ile *erga omnes* yükümlülükler karşılaştırıldığında benzer niteliklere sahip oldukları görülmektedir. Aralarındaki en önemli bağ ise evrenselliktir. İnsanlığın ortak kaygısı tüm insanlığı ilgilendiren bir muhteviyata sahiptir. *Erga omnes* yükümlülüklerin de ana özelliği, uluslararası toplumun tamamını ilgilendiren meselelere ilişkin olmasıdır. Buna ek olarak, insanlığın ortak kaygısı kavramının temas ettiği geniş çaplı kaygı hususu, *erga omnes* yükümlülüklerde uluslararası toplumun tamamına karşı sahip olunan sorumluluklara benzemektedir. Son olarak, gerek insanlığın ortak kaygısı kavramında gerekse *erga omnes* yükümlülüklerde, klasik uluslararası hukuk kişiliklerinin dışına çıkılması önemli bir husustur. İki kavram da tüm insanlığa karşı sorumluluklar bahsinde hakkı ihlal edilen birey ve birey topluluklarını kapsamaktadır.

Her ne kadar anlam ve içerik olarak benzer yönleri olsa da insanlığın ortak kaygısı kavramını *erga omnes* yükümlülük doğuracak şekilde değerlendirmek yerinde olmayacaktır. Zira içeriği üzerinde henüz genel bir konsensüse varılmamış kavramın hukuki etkisinin günümüzde sadece biyolojik çeşitlilik ve iklim değişikliğine ilişkin uluslararası sözleşmeler ile sınırlı olduğu görülmektedir. Ancak, ortak hareket etme temeline dayanan kavramın gelecekte *erga omnes* niteliğe bürünmesi mümkün görünmektedir.

SONUÇ

Bu çalışmada uluslararası çevre hukukuna dahil olalı henüz otuz yıl olmasına rağmen ilgili alanda çok hızlı bir biçimde önemli bir yer edinen insanlığın ortak kaygısı kavramını açıklamaya çalıştık. İlk olarak dikkatimizi çeken husus, insanlığın ortak kaygısı kavramının gerek uluslararası sözleşmelerin Türkçe'ye resmi tercümelerinde gerekse doktrinde farklı kullanımlarının olmasıdır. Yabancı dildeki *common concern of humankind* ifadesi, “insanlığın ortak sorunu”, “insanlığın ortak ilgisi” ve “insanlığın ortak kaygısı” gibi farklı şekillerde tercüme edilmiştir. Bu çalışma sonucunda yabancı dildeki anlam karşılığının sağlanmasında en uygun kullanımın “insanlığın ortak kaygısı” olduğu tespit edilmiştir.

¹⁰⁵ Gabcikovo - Nagymaros Project, ICJ Reports 1997, Separate Opinion of Vice-President Weeramantry, ss. 88-119.

İnsanlığın ortak kaygısı, uluslararası hukukta çevreye ilişkin güncel küresel sözleşmelerde yer almaktadır. Kavram, bilhassa biyolojik çeşitlilik ve iklim değişikliğine ilişkin uluslararası sözleşmelerde önemli bir role sahiptir. Bu sözleşmelerde, küresel ölçekli çevre sorunlarının insanlığın tamamını ilgilendirdiği, bu sorunlar karşısında ortak hareket edilmesi gerektiği ve gerekli mücadele verilmediği takdirde Dünya için vahim sonuçlar doğabileceği ifade edilmektedir.

Kavram, önceki yıllarda uluslararası sözleşmelerde kullanılan insanlığın ortak menfaati ve insanlığın ortak mirası gibi kavramlarla benzerlik taşımaktadır. Bu kavramların insanlığın ortak kaygısına en çok benzeyen özelliği, kavramların kapsamının küresel nitelik göstermesidir. Buna rağmen, günümüzde yaşanan küresel çevre sorunlarına temas etmede söz konusu kavramlar oldukça dar ve yetersiz kalmıştır. İnsanlığın ortak kaygısı ise, bu kavramların bir bakıma gelişmiş hali olup, devletlerin ulusal yetki alanlarındaki faaliyetlerini kısıtlayabilecek ölçüde geniş kapsamlıdır. Buna ilaveten insanlığın ortak kaygısı, özellikle insanlığın ortak mirası kavramının küresel çevrenin korunmasındaki yetersizliğini ve menfaatlerin paylaşımına dayanan olumsuzluğunu giderebilecek niteliktedir.

İnsanlığın ortak kaygısı kavramı ile oldukça yenilikçi bir yaklaşım elde edilmiştir. Kavramın kapsamının genişliğine, gelişmelere ve farklı kullanımlara açık yapısına dayanarak gelecekte uluslararası sözleşmelerde yaygın olarak kullanılacağı ve vazgeçilmeyecek bir yer edineceği öngörülmektedir. Bununla birlikte günümüzde kavramın hukuki olarak kendi başına etki gösterebilecek bir nitelikte olduğu da söylenemez. Ancak, hızla gelişen ve artan küresel çevre tehditleri göz önünde bulundurulduğunda, bu tehditlerle mücadele eden uluslararası çevre hukuku bakımından temel bir kavram olarak yerini edinmiştir. Kavramın kabul edilişi ile küresel çevre sorunlarının çözümüne bireyler, halklar ve sivil toplum yapılanmaları da dahil edilmiş ve bu sorunların tüm insanlığın meselesi olduğuna dikkat çekilmiştir. Bu bakımdan uluslararası toplum için kaygı doğuran meselelerin ancak ortaklaşa hareket ile çözülebileceğinin kabul edildiğini ifade edebiliriz. Bu genel kabulün devletler açısından bir teamül hukuku kuralına dönüştüğü veya *erga omnes* yükümlülöklere benzer bir hukuki yükümlölük öngördüğü ise söylenemez. Ancak kavram, anlam ve içeriği itibariyle gelişime oldukça açık görünmektedir.

KAYNAKÇA

Uluslararası Andlaşmalar ve Yargı Kararları

Antarctic Treaty, 402 UNTS 71 (1959)

Barcelona Traction, Light and Power Company Limited, Judgment, ICJ Reports (1970)

Basel Convention on the Control of Transboundary Movements of Hazardous Wastes and Their Disposal, 1673 UNTS 126 (1989)

Convention for the Protection of the World Cultural and Natural Heritage, 1037 UNTS 15 (1972)

Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage, 2368 UNTS 35, (2003)

Convention on Biological Diversity, 1760 UNTS 79 (1992)

Gabcikovo - Nagymaros Project, ICJ Reports (1997)

International Convention for the Regulation of Whaling, 161 UNTS 72 (1946)

International Treaty on Plant Genetic Resources for Food and Agriculture, 2400 UNTS 303 (2001)

Kyoto Protocol to the UN Framework Convention on Climate Change, 2303 UNTS 148 (1997)

Paris Agreement, UNFCCC/CP/2015/L.9/Rev.1 (2015)

Trail Smelter Case, UN RIAA vol. III. 1905, (1938, 1941)

United Nations Convention on the Conservation of Migratory Species of Wild Animals, 1651 UNTS 356 (1979)

United Nations Convention on the Law of the Sea, 1833 UNTS 3 (1982)

United Nations Framework Convention on Climate Change, 1771 UNTS 107 (1992)

Uluslararası Belgeler ve Toplantı Metinleri

Our Common Future: Report of the World Commission on Environment and Development (1987)

Report on the World Commission on Environment and Development, Our Common Future, UN Doc. A/RES/42/427 (1987)

Rio Declaration on Environment and Development, UN Doc. A/CONF.151/26 (vol. I) (1992)

Stockholm Declaration of the United Nations Conference on the Human Environment UN Doc. A/Conf.48/14/Rev. 1(1973)

UN Doc. A/42/427, Our Common Future: Report of the World Commission on Environment and Development (1987)

- UN Doc. A/CN.4/L.851 (2015)
UN Doc. A/RES/44/207 (1989)
UN Doc. A/RES/45/212 (1990)
UN Doc. A/RES/45/53 (1988)
World Charter for Nature, UN Doc. A/RES/37/7 (1982)

Kitap ve Makaleler

- AKDİLMEN Resuhi, **Langenscheid Standard English Dictionary English-Turkish Turkish-English Sözlük**, 16.bası, İnkılap Yayınları, İstanbul, 2015
- BARBOZA Julio, “Responsibility And Liability for Damage to the Global Commons”, **Recueil des cours**, vol. 247, ss. 293-400, 1994
- BARNES Richard, **Property Rights and Natural Resources**, Hart Publishing, Oregon, 2009
- BAŞLAR Kemal, “Uluslararası Hukukta ‘Erga Omnes’ Kavramı”, **Milletlerarası Hukuk ve Milletlerarası Özel Hukuk Bülteni**, 2002, ss. 75-107.
- BIERMANN Frank, Common Concern of Humankind: The Emergence of a New Concept of International Environmental Law, **Archiv des Völkerrechts**, 34. Bd., No. 4 (Dezember 1996), ss. 426-481.
- BIRNIE Patricia & BOYLE Alan & REDGWELL Catherine, **International Law and the Environment**, Third Edition, Oxford University Press, Newyork, 2009
- BIRNIE Patricia, “Environmental Protection and Development”, **Melbourne University Law Review**, vol. 20, 1995-1996, ss. 66-100,
- BOWLING Chelsea & PIERSON Elizabeth & RATTÉ Stephanie, “The Common Concern of Humankind: A Potential Framework for a New International Legally Binding Instrument on the Conservation and Sustainable Use of Marine Biological Diversity in the High Seas”, http://www.un.org/depts/los/biodiversity/prepcom_files/BowlingPiersonandRatte_Common_Concern.pdf
- BRUNNEE Jutta, “Common Areas, Common Heritage, and Common Concern”, **Oxford Handbook of International Environmental Law**, Ed. Daniel Bodansky, Jutta Brunnee, Ellen Hey, Oxford University Press, NewYork, 2007, ss. 550-574.

- BRUNNEE Jutta, “Environmental Security in the Twenty-First Century: New Momentum for the Development of International Environmental Law?”, **Fordham International Law Journal**, vol. 18, 1994, ss. 1742-1747.
- BRUNNEE Jutta, “The Stockholm Declaration and the Structure and Processes of International Environmental Law”, **The Future of Ocean Regime Building: Essays in Tribute to Douglas M. Johnston**, Ed. Aldo Chircop, Ted McDorman Susan J. Rolston, Kluwer Law, Leiden, 2009, ss. 41-62.
- CASTILLO-WINCKELS Nadia Sanchez, “Why Common Concern of Humankind Should Return to the Work of the International Law Commission on the Atmosphere”, **Georgetown Environmental Law Review**, Vol. 29, 2016, ss. 131-151.
- CHAVARRO Jimena Murillo, “Common Concern of Humankind and Its Implications in International Law”, **Macquarie Journal of International and Comparative Environmental Law**, vol. 5(2), 2008, ss. 133-147.
- D’AMATO Anthony & ENGEL Kirsten, **International Environmental Law**, Anderson Publishing Company, Ohio, 1996
- DUPUY Pierre Marie & VINUALES Jorge E., **International Environmental Law**, Cambridge University Press, UK, 2015.
- GURUSWAMY Lakshman, “International Environmental Law: Boundaries, Landmarks and Realities”, **Natural Resources & Environment**, Vol. 10, No. 2, ss. 43-48.
- GÜNEŞ Kadir, **Arapça - Türkçe Sözlük**, Mektep Yayınları, İstanbul, 2015
- IUCN, **Environmental Policy and Law**, Paper No. 31 Rev. 4, Fifth Edition Gland, Switzerland, 2015.
- KAYHAN Ali Kerem, **Uluslararası Hukukta Atmosferin Korunması ve Devletlerin Sorumluluğu**, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul, 2017
- KISS Alexander & SHELTON Dinah, **Guide to International Environmental Law**, Martinus Nijhoff Publishers, Leiden, 2007
- KISS Alexander, “The Common Heritage of Mankind: Utopia or Reality”, **International Journal**, Volume 40, 1984-1985, ss. 423-441.
- LEIGH Kathy, “Liability for Damage to the Global Commons”, **Australian Yearbook of International Law**, vol. 14, 1992, ss. 129-156.
- MURASE Shinya, “Protection of the Atmosphere and International Law, Rationale for Codification and Progressive Development”, **Sophia Law Review**, vol. 1, 2012, ss. 1-58.

- NANDA Ved P. & PRING George (Rock), **International Environmental Law and Policy for the 21st Century**, 2nd Revised Edition, Martinus Nijhoff Publishers, Leiden, 2013
- NOYES John E., “The Common Heritage of Mankind: Past, Present and Future”, **Denver Journal of International Law**, vol. 40, ss. 447-471.
- SANDS Philippe & PEEL Jacqueline & FABRA Adriana & MACKENZIE Ruth, **Principles of International Environmental Law**, Fourth Edition, Cambridge University Press, UK, 2018
- SARIBEYOĞLU SKALAR Meltem, **Uluslararası Hukukta Sürdürülebilir Kalkınma Kavram İlkeler ve Yargısal Uygulama**, Beta, İstanbul, 2015
- SCHOLTZ Werner, “Common heritage: saving the environment for humankind or exploiting resources in the name of eco-imperialism?” **The Comparative and International Law Journal of Southern Africa**, Vol. 41, No. 2(JULY 2008), ss. 273-293
- SHELTON Dinah, “Common Concern of Humanity”, **Iustum Aequum Salutare** Vol. 2009/1, ss. 33–40.
- ŞİMŞEK Galip Engin, **Uluslararası Hukukta Doğal Hayatın Korunması**, İstanbul, Beta Yayıncılık, 2016
- TOLBA Mostafa K., “The Implications of the Common Concern Mankind Concept On Global Environmental Issues”, **Revista Instituto interamericano de Derechos Humanos**, n. 13, 1991
- TÜTÜNCÜ Ayşe Nur, “Trail Smelter Hakem Kararı Hukukun Kodlaştırılmasında Örnek Olay Etkisi ve Kararın Özeti”, **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, C:LV, sayı 4, ss. 313-338.
- WOLFRUM Richard, “Means of Ensuring Compliance with and Enforcement of International Environmental Law”, 272 **Recueil des cours** 9, 1998

İnternet Kaynakları

<http://www.larousse.fr/>

<http://www.un-documents.net>

<https://revistas-colaboracion.juridicas.unam.mx/index.php/rev-instituto-interamericano-dh/article/view/7785/7023>

<https://unfccc.int/>

www.iucn.org

www.tdk.gov.tr

www.un.org